

ESKİ TÜRKLERDE YAS VE ÖLÜ GÖMME ÂDETLERİ

Yrd. Doç. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ

Rasony, Eski Türklerde ölüm hâlinde ruhun kuş şekline girerek uçup gittiğine inanıldığını, eski metinlerdeki sonkur oldu “şahin oldu” sözünün de bunu ifade ettiğini belirtir.[1] Eski Türkler defin merasimi için yaprak dökümünü veya ağaçların yapraklanması zamanını beklerler, büyüklerin mezarı üstüne toprak yığarak kurgan (tepe) yaparlardı. Çin sınırlarından Macaristan’a kadar uzanan bozkır yolu boyunca bu kurganlar sıralanır. E. Esin, Eski Türklerde cenaze merasimine (yoğ) Çinlilerin “kubbeli otağ

altındaki tabut” adını verdiklerini, çünkü Türk geleneğinde ölen kimsenin cesedinin, kubbeli otağ altına konarak otağın etrafında at koşturulduğunu belirtir.[2] Otağın kapısına gelince matem tutanlar yüzlerini ve kulaklarını bıçaklarlar. Matem işareti olarak saç kesilir, tütsü kullanılır, tütsülü matem meşalesi (yug yıpar) yakılırdı.[3]

IX. İnan, Eski Türklerde ölüm ve gömme âdetleriyle ilgili olarak şu bilgileri aktarır: Eski Şamanist Türklerin ve diğer Orta Asya uluslarının defin törenleri hakkında verilen ilk haberlere Çin kaynaklarında rastlanır. Çin kaynaklarında Hunların defin törenine dair verilen haber, İsa’dan önce III. yy.’a aittir. Bu habere göre “Hunlar ölülerini tabut içine korlardı. Bu tabut iki katlı olup iç ve dış tabutlardı. Bu tabutları altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kürklerle örterlerdi. Ağaçlar dikilmiş mezarlıkları[4] ve matem elbiseleri yoktu. Ölü ile beraber öldürülenler yüz, hattâ yüzden fazla olurdu (Hyasinth I, 16).

Göktürklerin defin töreni hakkında Çin kaynakları daha tafsîlâtı malûmat veriyorlar. Tan sülâlesi tarihi VI. yy. vukuatından bahsederken Göktürklerin defin törenini şöyle tasvir etmektedir: “Ölüyü çadıra korlar. Oğulları, torunları, erkekkadın başka akrabası atlar ve koyunlar keserler ve çadırın önüne sererler. Ölü bulunan çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaşırlar. Kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağlarlar. Yüzlerinden kan ve yaş karışık olarak akar. Bu töreni yedi defa tekrar ederler. Sonra muayyen bir gününde, mezara gömerler. İlkbaharda

ölenleri sonbaharda, otların ve yaprakların sarardığı zaman gömerler. Kışın veya güzün ölenleri çiçekler açıldığı zaman (ilkbaharda) gömerler. Defin gününde ölünün akrabası, tıpkı öldüğü günde yaptıkları gibi, at üzerinde gezer ve yüzlerini keser, ağlarlar. Mezar üzerinde kurulan yapının duvarlarına ölünün resmini, hayatında yaptığı savaşları tersim ederler. Bu ölü ömründe bir adam öldürmüştü ise mezar üzerinde bir taş korlar. Bazı ölülerin mezarında bu taşlar yüze, hattâ bine baliğ olur. Atlar ve koyunlar kurban ettikten sonra kafalarını kazıklar üzerine korlar” (Hyasinth, I, 269-270).

IX. yy. Oğuz boylarının defin töreninin Göktürklerin defin törenlerinden farksız olduğu İbn Fadlan’ın verdiği malûmattan anlaşılmaktadır. Oğuzların defin törenlerini İbn Fadlan şöyle tavsif ediyor: “Onlardan biri hastalanırsa köleler ve cariyeleri bakar; ev adamlarından hiç kimse hastaya yaklaşmaz. Haneden uzak bir çadır dikip hastayı oraya korlar; iyileşinceye yahut ölünceye kadar çadırdaki kalır. Yoksul ve köle hastalanırsa onu kırlara bırakıp giderler. Onlardan biri ölürse ev gibi büyük bir çukur hazırlarlar. Ölüye ceket giydirebilirler, kuşağını kuşandırır, yayını yanına korlar; eline nebiz dolu tahta kadeh tutturup önüne de nebiz dolu bir tahta kap korlar. Bütün mal ve eşyasını bu eve/çukura/doldurup ölüyü buraya oturturlar. Sonra çukurun üzerine topraktan kubbe gibi döşeme yaparlar. Atlarından, servetine göre, yüz yahut iki yüz at yahut bir baş at keserler, etlerini yerler. Başını, derisini,

ayaklarını ve kuyruğunu sıriklara asıp ‘bu onun atıdır. Bununla cennete gider’ derler. Bu ölü hayatında adam öldürmüş ve cesur bir kişi ise öldürdüğü adamlar sayısı kadar ağaçtan suret yontarlar ve mezarın üzerine korlar. Derler ki ‘bunlar uşaklarıdır, cennette ona hizmet edecekler’.[5] S. Buluç, yine İbn Fadlan’ın kaydettiğine göre, eskiden Hazarlar ile Oğuzlarda ölüyü nehir yatağına gömmek âdetinin olduğunu söyler. Bunun için evvelâ başka bir istikamet verilen ırmağın yatağında, dayanıklı malzeme ile bir mezar hazırlanır ve ölü buraya gömüldükten sonra sular eski mecraya çevrilirmiş.[6] İ. Kafesoğlu, ölmüş büyüklere tâzimin, atalara saygı “baba hukuku”nun inanç sahasındaki belirtisi olduğunu düşünür ve atalara ait hatıraların kutlu sayılmasının, Türk mezarlarına yapılan tecavüzlerin ağır şekilde cezalandırılmasından da anlaşıldığı görüşündedir. O’na göre, mezar hırsızlıklarına sebep, eski Türklerde ölülerin silâhları, kıymetli eşyası, bazen tam techizatlı atları,[7] kadınların mücevherleri ile birlikte gömülmesi idi. Böylece öteki dünyada rahat yaşamalarının sağlandığı düşünölüyordu.[8]

L. Râsony, Gyula Lâszlo’nun incelemeleri ile ispat ettiğine göre Türk halklarının ve yurt kuran Macarların zikri geçen eşyayı mezara tersine koymakta olduklarını, bunun mânâsının bu halkların itikadına göre ahiretin, dünyamızın ancak tersi olduğunu, bunun da şamanizm ile ilgisinin şüphesiz olduğunu belirtir.[9] İ. Kafesoğlu’na göre, Oğuzlarda ölü oda şeklinde açılan bir mezara oturtulup, eline içki dolu (herhalde kımız)

bir kadeh veriliyor ve önüne de yine içki dolu kap konuluyordu. Türkler ölenin yeri belli olsun diye kurgan inşa ederler, mezarların üstüne tümsek yaparlar veya geniş daireler şeklinde taş yığırlar ve hattâ taş heykeller (balballar) dikerlerdi.[10] E. Esin, koç heykelleri ve geyikli taşların belki de kurbanları anmakta olduğunu düşünür.[11]

A. İnan, onu kaynak gösteren B. Ögel, S. Buluç ile E. Esin, Türklerde ölüleri yakma geleneğinin de olduğuna değinir. Çin ve Arap kaynakları, Göktürk Çağı'nda Kırgız Türklerinin ölülerini, ateşin en temiz şey olması ve ateşe düşen herşeyin temizlendiği düşüncesiyle ve yine ölünün ateşle kirlerinden ve günahlarından temizleneceği inancıyla yaktıklarını yazarlar. S. Buluç, ayrıca Gmelin'in bildirdiğine göre, Yakutlarda zengin bir kimsenin ölümünde de, kendisine öteki dünyada hizmet etmeleri için, en iyi uşaklarının yakıldığını, Yakutların vaktiyle erkeklerle birlikte karısının da diri diri gömüldüğünü kaydeder.[12] E. Esin, ayrıca, Göktürklerde hükümdarın at üstünde, kendine ait eşya ve altın, gümüş, kürk gibi değerli hediyelerle birlikte yakıldığını, ilkbahar veya sonbaharda, küllerin gömüldüğünü, bir tapınak yapılarak veya "bengü taş" (ebedî taş) denen bir kaya üzerine ölenin kendisi ve savaşlarının tasvir edildiğini, ağıt yazıldığını belirtir. L. Ligeti de son zamanlardaki arkeoloji araştırmalarının bu Göktürk âdetinin izi olarak ölü yakıcılığın izlerini hatırlatan buluntular meydana çıkardığını söyler. Ligeti'ye göre bu tapınaklardan şimdiye kadar bir tanesine bile rastlanmamasının sebebi,

bunların gösterişsiz bile olsalar memlekete saldıran düşmanın gözüne çarpacak gibi olmalarıdır.[13] Radloff ise Altay'da Kazak bozkırında ve Yenisey boyunda, içinde insan külü bulunan kaplara rastlanıldığını hiçbir zaman duymadığını, buna karşılık, ölü için çok hayvan kurban edildiğini bildiren haberlerin doğru olduğunu söyler. Yine Radloff'a göre, ölüye ait eşyaların cesetle birlikte çadıra (?) yerleştirildiği de doğrudur. Ilkbaharda ve yazın ölen kimselerin ancak yapraklar sararıp dökülmeye başladığı zaman, sonbaharda, kışın ölen kimselerin ise ilkbaharda yaprak ve ağaçlar yeşillenmeye başlarken gömüldüklerinden bahseden haber, çift merasim yaptıkları neticesine götürmektedir, Altay'ın güneyindeki eski Demir Devri'ne ait mezarların iki katlı oluşu ölümden sonra cesedin derhal gömülerek mezarın yarısına kadar doldurulması, fakat birkaç ay sonra, belki de ilk ve sonbahar bayramları dolayısıyla büyük kurban merasimi yapılarak birçok binek hayvanının gömülmüş olması icabeder.[14]

Orkun vadisindeki Gök Türk beylerinin tapınakları, Tuva'daki Gök Türk Devri ata tapınakları gibi âbidelerde, ölümlle ilgili âdetlerin kalıntıları görülür. B. Ögel, Göktürklerin genellikle mezar üzerine bir ev yaptıklarını ve evin duvarlarına ölünün resimlerini çizdiklerini belirtir. Göktürk kitabelerinde de Çin kağanının saraya ait ressam veya oymacılarının (bedizçi) getirildiği ve onlara ayrı bir ev (bark) yaptırıldığı, bu evin içinin dışının bezendiği kaydedilmektedir. B. Ögel Orhon bölgesinde böyle bir

evin bulunamadığını, yalnız balbal taşlarına, heykellere ve sunak yerlerine bol miktarda rastlandığını, belki de kağanların mezarlarının ve yazıtlarının ayrı ayrı yerde olduğunu söyler ve hükümdarların genellikle yüksek dağ başlarına gömülmüş olmasının ve mezarların da halktan gizli tutulmasının bu fikri teyid edebileceğini belirtir.[15] S. Buluç da eski Türklerde umumiyetle ölünün, etrafında cereyan eden şeyleri duyduğuna inanıldığına ve evine döneceğinden endişe edildiğine, Yakutlarla, Soyotların ölüden korktukları için, cenazeyi bazen olduğu gibi çadırda bırakıp kaçtıklarına işaret eder. Sanıldığına göre, ölünün ruhu, şaman tarafından hususî bir merasim ile yerin altına götürülünceye kadar evde dolaşır.[16]

A. İnan'a göre, XIII. yy. Kıpçak Kuman boyları, Wilhem Rubruk'un verdiği malûmata göre, mezarlar üzerine yüksek tepe yaparlar, tepenin üzerine de bir heykel koyarlardı. Bu heykellerin yüzü doğuya bakardı.[17] Zengin adamların mezarı üzerine ehram şeklinde bir ev yaparlardı. Böyle mezarlardan birini Rubruk şöyle tavsif ediyor: Yeni bir mezar üzerinde on altı tane at derisi gördüm. Bunlar mezarın dört tarafına dörder dörder olarak sırlara asılmışlardı.[18] Mezarın yanında kımız ve et bulunuyordu. Halbuki bu mezardaki ölü güya Hristiyan sayılırdı.[19] T. Özgüç, yapılan kazı ve incelemelerde ön tarihte Anadolu'da da kurban merasimi ve ölü yemeği âdetinin bulunduğu görülmektedir, açıklamasını yapar.[20]

A. İnan'a göre, burada zikredilen 'yüksek tepe' (kurgan) İbn Fadlan'ın Oğuzlarda gördüğü mezar üzerindeki 'kubbe gibi döşeme'nin aynı olacaktır. A. İnan mezar üzerine konulan heykelin, ölünün heykeli mi, yoksa balbal mı olduğunu kestirmenin güçlüğünden söz eder ve herhalde şurası muhakkaktır ki Şamanist Oğuzlar ve Kıpçaklar İXXIII. yy.'larda Gök Türklerin defin törenlerini olduğu gibi devam ettirmişlerdir, der.[21] W. Barthold, balbalların Türkler tarafından ölümlerin hatırası için konulduğu, sonradan başka maksatlarla da dikildiği, bunun sebebinin de erkek tasvir eden heykellerle yan yana kadın heykellerinin de bulunması ki bunların ölünün kendi heykeli olmasının da mümkün olduğu fikrindedir.”[22] H. Tanyu, öldürülen düşmanlar için, kahramanın mezarı üzerine sembol mahiyetinde bir sıra taşlar konulduğu, ayrıca ünlü kahramanların mezarına âdeta bir mezar taşı gibi heykel dikildiği görüşündedir. H. Tanyu'ya göre, balbal heykel olmayıp öldürülen düşmanlar için dikilmiş taşlardır. Resimli olanlar ise, mezara gömülen Türkleri temsil eder. Mezar üzerinde birçok taş bulunur, fakat orada olan heykel bir tanedir. Heykeller ünlü kahraman kişilerin mezarı üzerine bir anıt mezartaşı gibi dikilmekte ve yüzdeki vakur ifade ve üstteki eşyalar (hançer vb.) bunu teyid etmektedir. Ayrıca, bu âdeti sadece bir kavme inhisar ettirme temayülünde ihtiyatlı bulunmak gerekmektedir.[23]

A. İnan'a göre, balbal olması muhtemel olan heykellere şamanistlerce kurban kesmek gibi dinî saygı gösterildiği bilinmektedir. Orta Asya'da,

Hunların ve Göktürklerin egemenliği devirlerinde, daha iptidaî basamaklarda bulunan boylardan bazıları ölülerini tabutlara koyup ağaçlara asarlardı. Bu âdet Yakutlarda XVIII. yy.'a kadar devam etmiştir.

Çin kaynaklarında, Türk uluslarında aşağı yukarı aynı devirlerde muhtelif gömme âdetlerini görüyoruz: yakma, ağaca asma, toprağa gömme. Göktürklerin defin törenleri hakkında verilen malûmata göre, bunlar ölüleri yakarlardı. Bazı mezarlarda kül bulunması bu haberleri teyit etmektedir. Müslüman Türk destanları arasında Şamanizm unsurlarını en çok muhafaza eden 'Manas' Destanı'nda üç yerde defin töreninden bahsedilmektedir. Bunlardan biri Han Köketey'in defin törenine ait rivayettir ki Çokan Valihanov tarafından 1858'de tespit edilmiştir. Buna göre, ölüm yatağında yatan Han Köketey, halkına vasiyetlerini şöyle anlatıyor: "Halkım, ilim! Gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kımızla yıkayınız, (etimi) keskin kılıçla sıyırınız, zırhımı giydiriniz, deriye sarıp beyaz kefenimi başımın altına koyunuz. Başımı doğuya yöneltiniz! Kızıl buğralara kızıl çuha (kumaşlar), kara buğralara kara kadifeler yükletiniz. Kırk buğra'dan (erkek deve) kurulmuş bir kervan ile benim çatma haneme (kütüklerden yapılan evime) böyle geliniz! Küme küme kadınlar gelir; onlara kumaşları dağıtınız. Kervanbaşı kara sart seksen keçinin yağıyla karıştırıp tuğla hazırlasın. Büyük ve küçük yolların kavşaklarında aya benzer ak saray, göğe benzer gök saray yapınız... İlim, halkım! Bana hizmette kusur etmeyiniz." Yine Radloff tarafından tespit edilen

Manas'ta ölüyü dokuz gün yatırıp doksan kısırak, altı gün yatırıp altmış kısırak kesme âdeti de bugünkü Şamanistlerde tespit edilmiş değildir. Buradaki dokuz ve doksan, altı ve altmış sırf alliteration icabı söylenmiş ise de definden önce ölü için birçok hayvanların kesildiği muhakkaktır. Şimdiki Müslüman Kırgızlar dahi defin töreni gününde birkaç hayvan keserler. Bu âdet, şüphesizdir ki, eski şamanlık kalıntısıdır.

Urenha Tubalar, biri ölürse derhal çadıra çıkarıp keçe veya deri ile örterler. Eve bir koyun getirip bağlarlar. Bu koyun meleyene kadar beklerler; meledikten sonra keserler. Şaman, koyunun en iyi et parçalarını ateşte yakıp âyini yapar; ölüye hitaben: “Bu yeri bırakıp gidenlerin birincisi sen değilsin! Düşünme, üzülme! Et ye, rakı iç! Darı ye, çay iç!” der. Törende bulunanlar ateşe tütün atarlar, bununla evdeki tören tamam olur. Sonra çadırın bir tarafını söküp ölüyü oradan dışarı çıkarırlar. Urenhaylar ölüyü yere gömmezler, uzaklara, kırlara atarlar. Başucuna bir sıruk dikip buda dinine ait dualar yazılı kâğıtlar korlar; bunun yanına ağaçtan yahut balçıktan küçük bir ev yapıp bırakırlar.

Beltirler ölüyü Müslümanlar gibi yıkarlar. Erkekleri erkek ihtiyarlar, kadınları kadınlar yıkarlar. Ölüyü ateşin yanına korlar. Erkek ölü kapının sol (güney) tarafına, kadın ölü sağ (kuzey) tarafına konularak yıkanır. Yıkandıktan sonra ölüye elbiselerini giydirebilirler[24] ve beyaz keçe üzerine yatırıp bir köşeye korlar. 3040 kişi toplanıp tabut yaparlar. Tabut hazır

olduktan sonra bir tarafa atarak “Tanrı bundan sonra bu gibi işleri bize rast getirmesin” derler. Ölü tabuta konduktan sonra evde bir gün kalır. Ölüyü çıkarırken ayakları önde bulunur. Ölüyü çıkarırken bir kocakarı eline bir kap süt alır, at üzerine konulmuş ölüyü üç defa dolaştıktan “Kutumuz gitmesin, kuruy!” diyerek bağırır, ölüye karşı süt serper.

Ölü mezara konulduktan sonra atın dizginini ölünün eline vererek “Atını al!” derler, atı orada öldürür, eğer takımları ile beraber gömerler. Ölünün elbisesinden düğmelerini söküp ailesine verirler. Buna kumarkı denir. Ölü ile gömülen eşyayı kırarlar. O dünya bu dünyanın aksine olurmuş, kırılmazsa o dünyada ölüye kırık olarak verilecekmiş. Mezardan dönenler hep beraber ölünün çıktığı eve gelirler. İyice yıkandıktan sonra yemek yer ve rakı içerler. En yakın dost ve akrabalarından bazıları bu evde üç gün misafir olurlar; geceleri kimse uyumaz. Her yemekten önce ateşe rakı ve yemek atarlar. Gömme töreninden yedi gün sonra köy/oba halkının hepsi toplanıp mezara gelirler ve ateş yakarak herkesin getirdiği rakıdan bir yudum ve yemeklerden bir parça toplayıp ateşte yakarlar. Genellikle ölüler elbiseleri, yemekler, rakı, atının eğer takımı ile beraber gömülür. Ölü defnedildikten sonra eve dönüp yeme içmeye başlarlar. Sonra mezarın sağ tarafına ateş yakıp ölü aşısı için kesilen hayvanların kemiklerini yakarlar. Ateşe rakı serperler ve yemek atarlar. Ateş

tanrısının bunları ölüye ulaştıracağına inanırlar. Ölü aşına katılanlar ölünün mezarını üç defa dolaşırlar ve üç defa “Sen gerçek dünyaya git! Biz de Tanrı’ya dönüyoruz!” derler. Eve dönünce yine yeme içme olur. Yemeğe başlamadan önce Umay anaya, evin hamisi olan ruhlara saçları saçılır.[25]

Kuzey Altaylar’da ve Tayga ormanlarında bazı oymaklarda ölüleri tabutlara koyup ağaçlara asmak yahut dört direk üzerine bırakmak âdeti XVIII. yy.’ın sonlarına kadar devam etmiştir.

Beltirler ölüyü defnedip eve geldikten sonra ölünün dul kalan karısının saç örgülerini çözüp dağıtır ve yarısından aşağısını keserler. Dul kadın ancak ölünün yedisinden sonra saçlarını örebilir. Yedisini verinceye kadar ölünün karısı ve çocukları ciğer yemezler. Güya yenilirse ölünün ciğerleri rahatsız olurmuş. Dul kadınların saçlarını kesmelerinin matem alâmetlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Türk topluluklarında dul kalan kadınlar tek başına çaresiz bırakılmaz, himaye edilirdi.

Sarı Uygurlar ölülerini üç veya yedi gün saklarlar. Bu süre içinde lamaları çağırıp dualar okuturlar. İhtiyar ve lamaların cesetlerini yakarlar, bu en makbul defin şeklidir. Toprağa gömme ikinci derecede bir defin şekli sayılır. Defin törenine katılanlara ziyafet vermek üzere koyunlar kesilir. Yas tutma süresi üç yıldır.

Volga Bulgarlarının defin töreni X. yy.'da İbn Fadlan tarafından kısaca anlatılmıştır. Buna göre, Bulgarlarda eski Şamanî defin törenleri olduğu gibi devam ettirilmekte idi. Ölünün çadırı kapısına gelirler, yüksek sesle ağlardı, köleleri kendilerini kamçı ile döve döve feryad ederlerdi. Ölünün çadırına bayrak asarlardı. Ölü mezara bayraklı araba ile götürülür, silâhları mezarının çevresine bırakılırdı. Yas tutma iki yıl devam ederdi. İki yıl sonra saçlarını keserler, bayrağı indirirlerdi. Bu törenden sonra dul kalan kadına evlenme izni verilirdi. Bayrak unsuru Kazaklarda aş törenlerinde ve ölü çıkan ailelerin çadırlarında da bulunmaktadır.[26] S. Buluç, saç kesmenin, ölüye sunulan bir nevi kurban addedilmiş olmasının muhtemel olduğu düşüncesindedir.[27]

E. Esin'e göre, Orkun Vadisi'nde Gök Türk beylerinin tapınakları ile Tuva'da Gök Türk Devri ata tapınakları gibi âbidelerde tapınak yapıldığı veya ebedî taş denen bir kaya üzerine, ölenin kendisi ve savaşlarının tasvir edildiği görülmektedir. Kızlasov'a göre bu tapınaklar ve heykeller, yüksek mertebeli kimselere mahsus idi ve diğerlerinin mezarlarına, ölünün tasvîri olarak, Kırgızların "tulu" dediği büyük kuklalar konmakta idi. Ölenin tasviri etrafında yakınları ve maiyetinin heykellerinin de bulunduğu Kül Tigin (Költigin) Abidesi'nde görülmektedir. Ölenin heykeli veya resmi dışındaki tasvirlerin belki de kadim devirde kurban edilen insanların yerini aldığını, Graç'ın araştırmasına göre en basit Gök Türk Devri Türk mezarları üstüvanî bir çukurdur. Buraya ceset veya tulu

(ölenin tasviri olan kumaştan kukla) ve ölenin atı gömülüyordu. Mezarın üstüne yığılmış taşlardan bir kubbe şekli (kurgan) yapılıyordu. Bazı mezarların dört köşesinde, kitabe taşları veya mezar heykelleri dikilmişti.[28] B. Ögel, mezarların üzerine konan ve dikilen taşların lâlettayin ve bir süs olarak sıralanmadığını, bunların hepsinin, din bakımından ifade ettikleri bazı şeylerin olduğunu belirterek Orhun boylarında ölülerin, üzeri oyularak süslenmiş taş levhalardan yapılmış tabutlar içine gömüldüklerine, bu tip tabut taşlarına, hem Orhun ve hem de Tula nehri boylarında rastlandığına işaret eder.[29] B. Ögel'e göre, bu taşlar ve süsler üzerinde keçe tezyinatının tesirleri çok büyüktü.[30]

B. Ögel, meşhur seyyah Rubruk'un, Kumanların ölü gömme âdetleri hakkında verdiği bilgileri şöyle aktarmaktadır: Kumanlar ölülerinin üzerine büyük bir tepcecik yaparlar ve onun üzerine de bir insan heykeli dikerlerdi. Heykelin yüzü daima doğuya doğru çevrilirdi. Heykel elini göğsünün üzerine götürerek bir kadeh tutardı. Zenginler büyük bir ehram da yaptırırlardı. Bu, bir nevi küçük bir evcikten ibaretti. Tuğladan evlere rastladığım gibi, bazen de o civarda hiç taş bulunmadığı halde taştan yapılmış kuleler gördüm. Henüz ölmüş birinin mezarının etrafına dikilmiş yüksek sıırıkların üzerine on altı at derisi asılmıştı. Onların her biri, ayrı bir ciheti gösteriyordu. Mezara ölüünün içmesi için kımız ve yemesi için de et koymuşlardı. Bundan başka hatırasını yâd etmek için de birşeyler söylüyorlardı. Başka bir yerdeki mezarın ciheti doğuya doğru idi. Büyük

taş parçalarıyla inşa edilmişti. Bazısı dört köşe, bazısı ise yuvarlaktı. Mezar sathının etrafına dört uzun taş dikilmişti. Bunlar da ayrı ayrı cihetleri göstermekteydiler.[31] B. Ögel'in de işaret ettiği gibi Rubruk'un verdiği izahat, Türklerin ölü gömme âdetlerine (mezarlar üzerine insan heykeli dikilmesi, evciklerin yapılması, at derisi asılması, mezara yemek ve içki konması gibi âdetler) uymaktadır. B. Ögel'e göre, mezarların doğuya doğru cihetlendirilmesinin de Orta Asya dinlerine göre tabiî sayılması gerekmektedir. Çünkü güneşin doğduğu cihet doğu idi. P. Carpini, Moğollara yaptığı seyahati sırasında, Güney Rusya'da ve Orta Asya'daki kavimlerin ölü gömme âdetleri hakkında değerli bilgiler vermektedir. Fakat bunların Kumanlara ait olduğu çok şüphelidir. Ona göre, devletin ileri gelenlerinin ölümleri gizlice kıra götürülür, orada büyük bir çukur eşilerek gömülürdü. Mezar çukurunun yanına kazılan ikinci çukura da ölünün en sevdiği cariyeleri gömülürdü. B. Ögel, mezarın yanına ikinci bir çukur açılma âdetinin Türkler için yabancı olmadığını, Göktürk Çağı'nda bunun müteaddit örneklerinin görüldüğünü, bugünkü Müslüman Kırgızlarda da bu tip mezarlara rastlandığını belirtir.[32]

Yoğ (ölü aş) töreni: yog (~yug) terimi Eski Türkçede bugünkü KırgızKazaklarda 'aş' anlamını taşıdığı gibi 'matem' anlamına da gelmektedir. Bugünkü KırgızKazaklar 'matem' törenine ve ağıta cokatav (yani yağlama) derler. yog "cenaze töreni"[33] terimine ve bundan teşkil edilen yogla "yas tutmak", [34] yoglat "cenaze töreni yaptırmak"[35] ve

yogçı “yasçı, yas tutucu”[36] kelimelerine ilk olarak Orhun Yazıtlarında rastlanmaktadır. Eski Uygur metinlerinde de yog “1. yok, 2. yuğ, ölü yemeği, matem, yas” olarak geçmektedir.[37] Divânü Lugati’tTürk III, 143’te yog “matem, yas; ölü gömüldükten sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemek” şeklinde izah edilmektedir. yogla “ölü için aş vermek. Türklerin göreneği böyledir (III, 309)” ve yog basan “ölü gömüldükten sonra verilen yemek” (I, 399) diye açıklanmıştır. Kutadgu Bilig’de ise yog “yas, matem” şeklinde geçmektedir.[38]

A. İnan’a göre, defin töreniyle ve ölümler kültüyle ilgili en eski ve iptidaî törenlerden biri yoğ (~yuğ) “ölü aş” törenidir. Bugün yüksek medeniyet seviyesine ulaşmış kavimlerin hepsinde görülen ölümleri anma törenleri iptidaî dönemlerde ölümlere aş verme töreninin gelişmiş şeklinden başka birşey değildir.[39] Moğollarda hanların defin törenlerinin iptidaî şekli koruduğu anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak W. Barthold, Türklerle Moğolların defin âdetlerinin esasında aynı şamanî fikir bulunmaktadır, demektedir ve şu bilgileri aktarmaktadır: Hanın öldürdüğü veya onun için öldürülen adamlar öteki dünyada ona hizmet edeceklerdi. Orhun Türklerinde bunun yankısı han tarafından öldürülen adamların heykelini (balbal) dikme âdetiydi. Moğollarda ise bu fikir hanın öldüğü yerden mezarına kadar nâşını götüren alaya rastlayan adamları öldürmeleriyle ifade olunurdu. Böylece öldürülen adamlara ‘bizim hakanımıza hizmet etmek için öteki dünyaya git’ diyorlardı.[40] Anlaşıyor ki aş törenini en

eski devirlerden beri din ayrılıklarına bakmadan bütün Türk ulusları sürdürmüştür. A. İnan'a göre, bu törenin en ilkel şekli ormanlı bazı Altay kavimlerinde görüldüğü üzere doğrudan ölünün kendisine yemek vermek şeklinde olmuştur. Sonradan ölünün ruhuna ateş tanrısı vasıtasıyla göndermek, kurban sunmak ve ölünün ruhunun da katıldığı düşünülen ziyafetler düzenleyerek kurban kesmek şeklini almıştır. Aşyoğ töreni genellikle ölümün birinci yıldönümüne rastlayan yaz aylarında yapılır.

İbn Fadlan'ın verdiği bilgiye göre, Oğuzlar “ölü aş” için yüzden iki yüz başa kadar at keserlerdi (törenin kalabalık oluşuna delâlettir). Hayvan cinsinden de erkekler seçilirdi (“koyundan koç, deveden buğra, attan aygır”).[41] A. Çay, en eski Türk boylarından olduğu bilinen Tielelerde cenaze merasiminde koç kurban edildiğine ve bu kurbanın canlı olarak gömüldüğünün bilindiğine işaret eder.[42] F. Sümer, “Yenilen koç, koyun ve atların başlarını, ayaklarını ve derilerini mezarın üzerinde bulunan sııklara asarlardı. Onların inanişına göre, ölen cennete etleri yenilen ve derileri sııklara asılan bu atlar ile gidecekti. Bu yapılmadığı takdirde ölen, yorucu cennet yolculuğunu yayan yapmak mecburiyetinde kalacaktı (Oğuzlarda öldürülenin öcünü almak yani kan davası âdeti de vardı),” malumatını verir.[43] E. Danık da Orta Asya'da koç, koyun ve at kültürünün oldukça önemli olduğunu ve açılan bir Hun mezarında eyeriyle beraber gömülü bir at bulunduğunu belirtir ve şu bilgileri aktarır:

Tatarlarda da aynı olay görünür. Ayrıca kurban edilene karşın öldürülen başka bir atın eti yendikten sonra derisi samanla doldurulup sıırıklara geçirilerek mezara dikilir. Aynı şekilde Altaylılar ve Yakutlarda da kurban olarak kesilen atın derisi dört sıırığa geçirilip at şeklinde mezar üstüne dikilir. W. Radloff'un anlatımına göre Altaylılar ölüyü tam giyinmiş vaziyette mezara koyduktan sonra yanına, yol için bir torba yiyecek yerleştirirler, ölü ile birlikte binek atını da gömerler. Plano Carpini, Orta Asya'da yaptığı gezilerde, ölünün yanına çanak dolusu et ve bir testi dolusu kımız konulduğunu, öteki dünyada sütünü içmesi için tayı ile birlikte bir kısarak ve binebilmesi için de eyerle gemi kuşatılmış vaziyette bir atın konulduğunu belirtmiştir. Gömülen atlardan ayrı olarak mezar başında bir atın da kesilerek yendiğini ve bu atın derisinin samanla doldurularak iki veya dört sıırığa geçirilip mezar üzerine yüksekçe duracak şekilde dikildiğini de kaydetmektedir.[44] W. Radloff, Soyonlarda ağaç kabuğundan ve kütüklerden yapılmış olan yurtların, aileden birinin ölümü üzerine terk edilip olduğu yerde bırakıldığına ve ailenin kendisine başka bir yerde yeni bir yurt yaptığına rastladığını nakleder.[45] W. Radloff'un notlarından Tatarlarda da yas ve ölü gömme âdetlerinin fazla değişmeden devam ettirildiğini öğreniyoruz: Yaşlı adamlar için mezarın içerisinde ağaçtan bir sandık yapılır, şamanlar, olduğu gibi toprağa gömülür, çocuklar kayın kabuklarına sarılır.

Ölü, ipek veya iyi kumaştan bir kefene sarılır ve en iyi elbiseleri giydirilir. Bugün cari olan âdete göre ölü yatar vaziyette, yüzü yukarıya ve gözleri doğuya bakacak şekilde mezara yerleştirilir. Ayağının ucuna, rakı, peynir, et, tereyağı vb. gibi yol yiyeceği ile birlikte eyer de konur. Hazır bulunanlar mezarın yanında bir ziyafet tertip ederler. Bu ziyafet, umumiyetle ölümden üç gün sonra vuku bulur. Akrabalar, ölüyü aynı şekilde yemekle hatırlamak üzere yirmi gün sonra tekrar mezarın başında toplanırlar. Aynı merasim kırkıncı günü yine tekrarlanır ve bu münasebetle, sahibinin öldüğü gün serbestî kazanmış olan at ulusun sürüsünden yakalanarak kesilir. Atın eti mezar başında yendikten sonra, kafası bir değneğe geçirilerek mezar höyüğünün ucuna dikilir. Yüz gün geçtikten sonra, ölüyü hatırlama maksadıyla tekrar bir bayram tertip edilir.[46] Bu eski usul aş töreni Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra da devam ettirilmişdir. Oğuz kahramanları ölürken “akboz atımı boğazlayıp aşım veriniz” diye vasiyet ediyorlardı.

A. İnan, “Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre, Oğuzların cenaze ve yas törenleri, biraz İslâmlaşmış olmakla beraber Hunlar ve Gök Türklerin cenaze ve yas törenlerinden farksız olmuştur. Ölünün bindiği atının kuyruğunu keserler, bu atı boğazlayıp aşını verirler, bağıra bağıra ağlarlar, yüzlerini yırtarlar, saçlarını yolarlardı. Oğuz kahramanının ‘aşımı veriniz’ sözü de bunlardan biridir. Eski Türkler ölülerine ‘aş verme’yi en önemli vazife saymışlardır. İlk çağlarda aş

doğrudan doğruya ölüye verilir, yani mezarına konulur veya dökülürdü. Manevî kültür geliştikten sonra bu tören ‘sevabını ölünün ruhuna bağışlamak’ üzere fakirlere yemek, helva vermek şeklini almıştır. Bu âdet doğulu Müslüman Türklerde ‘atau’ ve ‘tögüm~döküm’ terimleriyle ifade edilmiştir.” demektedir.[47] F. Sümer, bunun çok eski bir Türk geleneği olduğunu, Gök Türkler çağında ölünün atlarının kendisi ile birlikte gömüldüğünün veya kesildiğinin bilindiği gibi, X. yy.’daki Oğuzlarda da ölenin atlarının kesilip etinin yendiğine, bugün de Türkiye’de ölen bir kimsenin arkasından umumiyetle helva pişirilip dağıtıldığına işaret eder. XI. Dede Korkut hikâyesinde (Salur Kazan Tutsak Olup Oğlı Uruz Çıkardığı Boy) ölümlere aş (yemek) verildiğinden de bahsediliyor. F. Sümer, “ÜçOk, BozOk arasındaki kardeş kavgasını anlatan sonuncu destanda, ölmek üzere bulunan Beyrek, atının kuyruğunun kesilmesini söylemiş ve yoldaşları da bunu yerine getirmişlerdir. Bu da pek eski bir Türk geleneği idi.

Altay kazılarında bulunan atların kuyrukları 25 santim kadar kesikti. Anadolu’daki gelenek böyle idi. Yani kuyruğun ancak bir kısmı kesiliyordu. Osmanlı hânedanının pek eski Türk geleneklerini yaşattığı anlaşıyor. İşte Hunlar devrinden gelen, ölenin atının kuyruğunun

kesilmesi geleneği de bunlardan biri idi. Yavuz Selim'in ağabeyisi Ahmed Beğ'in oğlu Süleyman Beğ genç yaşında 919 (1513) yılında Mısır'da taûndan vefat etmişti. Yakışıklı bir genç olan Süleyman Beğ'in cenaze töreni Anadolu Türklerinin geleneğine göre yapıldı. Yani merhum şehzadenin tabutunun önünde kuyrukları kesilmiş, eğerleri ters çevrilmiş olan atları götürölmüş, kırılmış olan yayları ile sarığı da tabutunun üzerine konmuştu." malumatını verir.[48] E. Danık'ın da işaret ettiği gibi bütün bu inanışlar göstermektedir ki kişinin günlük hayatında önemli olan at, ölüm sonrasında da oldukça önemlidir. Atın ölen kişiyle birlikte gömölmesi ya da derisinin sıırıklara geçirilip mezara dikilmesi, ölen kişinin cennete gideceği inancından kaynaklanmıştır. Şamanistlerde kurban sunulmadan âyin ve tören kesinlikle yapılmazdı. Her âyin için kanlı veya kansız kurban gerekirdi. Bunların en önemlisi at kurbanıdır. Bundan sonra koyun gelirdi. E. Danık, her ne şekilde söylenirse söylensin Anadolu ve Tunceli'de de görölen koç şeklinde mezartaşlarının, mezarlardaki koyun ve koç heykellerinin, at şeklindeki mezartaşlarının yani mezar költünün ve koç, koyun, at şeklindeki mezartaşı geleneğinin, Orta Asya ve şamanist geleneklerinin devamı olduğu, görölen bu tip mezartaşlarının Akkoyunlu ve Karakoyunlu Dönemi'nin kalıntıları ve uzantısı olduğunun bir gerçek olduğu görüşündedir.[49]

B. Ögel, Göktürklerde Zerdüşť an'anelerinden bahseder. Zerdüşť dininin bir mezhebine göre, bir insan ölünce, ölünün etleri kemiklerinden sıırıılır

ve kemikler ayrı bir kaba konarak gömülürdü. İlim dilinde bu kaba ossuarium denir. Türk hakanlarının Horasan ve Batı Türkistan'a tayin edilen Göktürk şadları ve yabgularının Zerdüşt dinini kabul ederek bu an'aneleri bizzat kendilerinde de tatbik etmiş olmaları çok muhtemeldi ve bu an'anelerden Manas Destanı'nda da bahsedilir, der ve bazı ossuariumlardaki işaretlere, mezarlardaki insan ve hayvan heykelciklerine, mimariye, taç şekillerine, Zerdüştlüğe ait motiflerden horoz ve cennet kuşu motiflerine bakarak hükümler verir. Bunlar, KubadŞah'da eşlerine rastlanan İran eserlerinin benzerleridir. Bu eserler, Orta Asya'da Zerdüştlüğün ve İran kolonilerinin zamanımıza kadar gelen hatıralarıdır.[50]

A. Çay, mateme iştirakla ilgili Anadolu'da ölü evini yoklatma adı verilen geleneğin hâlen devam etmekte olduğunu, Konya ve Van'ın bazı köylerinde ölü evine koç, İmranlı ve Zara'daki dağlı Türk aşiretlerinde de koyun gönderildiğine işaret eder.[51]

Matem (yas) ve alâmetleri: Eski Türklerin yas tutma âdetlerine dair Çin kaynaklarında bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre, yas tutanlar ölünün bulunduğu çadırın etrafında süratle atlarla dolaşırlar, bağıra çağıra ağlarlar, saçlarını başlarını dağıtırlar, ölenin atlarını kuyruklarını keserek kurban ederler, yüzlerini, kulaklarını parçalarlar, keserler, ayrıca yemek verirlerdi[52]. Bu âdete Manas Destanı'nda da rastlanmaktadır. Manas ölüm döşeğinde kırk yiğidine "Mezarımın başında, otur, ağlayıp

sızla! Han kızı Kanıkey'se, saçlarını yolmasın! İzdırap verme ona, yüzlerini bozmasın!." der.[53]Orhun Yazıtlarında KülTigin ve Bilge Kağan'a yapılan matem törenleri tasvirlerinden anlaşıldığına göre, Göktürkler yas tutarken saçlarını, kulaklarını keserler, feryat ederek ağarlardı. Eski Oğuzların yas âdetleri Dede Korkut hikâyelerinde geniş şekilde tasvir edilmiştir. "Beyrek'in babası kaba sarığını kaldırıp yere vurdu. Çekti, yakasını yırttı. Oğul, oğul diyerek ağladı, inledi. Ak perçemli anası ağladı, gözünün yaşını döktü; acı tırnaklarıyla ak yüzünü parçaladı, al yanağını çekti, yırttı; simsiyah saçını yoldu. Kızı, gelini kas kas gülmez oldu. Kızıl kına ak ellerine yakmaz oldu. Yedi kız kardeşi ak çıkardılar, kara elbiseler giydiler. Beyrek'in nişanlısı kara giydi, ak çıkardı. Yine Dede Korkut'ta "karalar giyip gök sarındılar" denilmektedir. Yaslı çadırın üzerine bayrak asmak Oğuzlarda da âdetti.[54]KırgızKazakların matem alâmetlerinden biri de yaslı çadırın üzerinde kara bayrak görülmesidir. Altay Dağları'nda yaşayan Kazakların yas alâmetlerinin geçmişte beyaz baş örtüsü olduğu tespit edilmiştir. Genellikle KırgızKazaklarda yas tutma töreni ve âdetleri Göktürk ve Oğuzlarda olduğu gibidir. XIX. yy.'ın ortalarına kadar devam etmiştir. Kadınlar yüzlerini tırnaklarıyla yırtarlar, saçlarını yola yola ağlarlar, yakalarını parça parça ederler. Yas bir yıl devam eder.[55] XVI. yy. Özbeklerinde de bu yas alâmetlerine rastlanmaktadır.[56] Yas alâmeti olarak saç kesme âdeti şamanist Sagaylarda tespit edilmiştir. Sagaylar defin törenini tamamlayıp ölü evine

döndükten sonra karısının saç örgüsünü yarısından keserler. Saç kesme dul olma alâmeti sayılmıştır.

Türkler arasında çok yaygın olan yas âdetlerinden biri daha önce de sözü edildiği gibi ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmektir. Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları son vasiyetlerinde şöyle demektedirler: “Akboz atımın kuyruğunu kesiniz. ak çıkarıp kara giyiniz.” Ölülerle beraber gömülen atların da kuyrukları kesilmiş olsa gerektir. Ölü ile gömülecek atın yelesini örmek âdeti de belirtilerde görülmüştür.

Yas alâmetlerinden bir diğeri de elbiseyi ters giymektir. KırgızKazakların bazı boylarında kadınlar ağıt söyleyip ağlarken ters oturur ve elbiselerini ters giyerler. Bu âdet Anadolu’nun bazı bölgelerinde de görülmektedir ki burada matemli olunduğunun gösterilmesi esastır

Yrd. Doç. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ

KAYNAKLAR:

- ◆ BARTHOLD (Çev. Abdülkadir İNAN), “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”, Belleten, c. XI, sy. 43, s. 515-539, Ankara 1947, Türk Tarih Kurumu Yay.
- ◆ Sâdettin BULUÇ, “Şaman”, İslâm Ansiklopedisi, c. 11, s. 320335, İstanbul 1993, Millî Eğitim Basımevi.

- ◆ Henri de Couliboeuf de BLOCQUEVİLLE (Çev. Rızâ Akdemir), Türkmenler Arasında, Ankara 1986, Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- ◆ Acike CUMAGULOV (Akt. Yıldız KOCASAVAŞ), “Zavallı Sevgili Kan Kardeşim”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, c. 4, s. 141150, Ankara 1997, Türk Dil Kurumu Yay.
- ◆ Abdulhalûk ÇAY, Anadolu’da Türk Damgası Koç HeykelMezar Taşları ve Türkler’de KoçKoyun Meselesi, Ankara 1983, Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- ◆ Ertuğrul DANIK, Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları, Ankara 1990 Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- ◆ Emel ESİN, İslâmiyetten Önceki Türk Kùltür Târîhi ve İslâma Giriş (Türk Kùltürü El Kitabı, II, Cild I/b’den Ayrı Basım), İstanbul 1978, Edebiyat Fakùltesi Matbaası.
- ◆ Abdùlkadir İNAN, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul 1976, Kùltür Bakanlığı Yay.
- ◆ Abdùlkadir İNAN, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, 1954, Türk Tarih Kurumu Yay.
- ◆ İbrahim KAFESOĞLU, “Türkler”, İslâm Ansiklopedisi, c. 12/2, s. 243244, İstanbul 1988, Millî Eğitim Basımevi.
- ◆ İbrahim KAFESOĞLU, “Atalar Kùltü”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1992, s. 212213, Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

- ◆ İbrahim KAFESOĞLU, Türk Bozkır Kültürü, Ankara 1987, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- ◆ İbrahim KAFESOĞLU, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1988, Boğaziçi Yay.
- ◆ LİGETİ, Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1986, Türk Dil Kurumu Yay.
- ◆ Bahaeddin ÖGEL, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1991, Türk Tarih Kurumu Yay.
- ◆ Bahaeddin ÖGEL, Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar), Ankara 1971, c. I, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yay.
- ◆ Bahaeddin ÖGEL, Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar), Ankara 1995, c. II, Türk Tarih Kurumu Yay.
- ◆ Tahsin ÖZGÜÇ, Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Âdetleri, Ankara 1948, Türk Tarih Kurumu Yay.
- ◆ RADLOFF (Çev. Ahmet TEMİR), Sibiryadan, c. 2, İstanbul 1994, Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- ◆ RADLOFF (Çev. Ahmet TEMİR), Sibiryadan, c. 3, İstanbul 1994, Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- ◆ Faruk SÜMER, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilatı Destanları, İstanbul 1992, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- ◆ Hikmet TANYU, Türklerde Taşla İlgili İnançlar, Ankara 1968, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay.

Dipnotlar :

[1] L. Râsonyî, Tarihte Türklük, s. 28; Ayrıntılı bilgi için bk. S. Buluç, “Şaman”, İA, c. 11, s. 330.

[2] L. Râsonyî, birkaç defa çadırın etrafında koşturulan atın kurban edilip diğer eşya ile birlikte yakıldığını, küller gömüldükten sonra kurbanlar kesildiğini belirtir (Tarihte Türklük, s. 28).

[3] Ayr. bilgi için bk. Acike Cumagulov (Akt. Yıldız Kocasavaş), “Zavallı Sevgili Kan Kardeşim”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, c. 4, s. 141-150.

[4] B. Ögel, Hun mezarlarında ele geçen buluntuları arasında bilhassa kemikten yapılmış ok uçları, Hun kültürü bakımından büyük bir değer taşır. Mezarlarda bol miktarda elbise süsleri elde edilmiştir. Bunlar arasında hayvan şeklinde figürlere de rastlamaktayız. Hayvan figürleri ekseriyetle at ve kaplanları tasvir ediyordu. Bunlardan başka kuşak tokaları ve tokalara ait çerçeve ve iğneler, bronzdan yapılmış düğmeler, bronz inciler, gerdanlık ve diğer asma süslere ait unsurlar ve bronz sâfihalar da Hun kültürünü karakterize ederlerdi, malumatını verir (İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 55).

[5] A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmaları, s. 177178; P. W. Schmidt, “Tukue’lerin Dini”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. XIV, s. 6380; L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, s. 330.

[6] S. Buluç, “Şaman”, İA., c. 11, s. 331.

[7] W. Radloff “süvari halklar, ölülerini öteki dünyanın uzun yolculuğuna gönderirken, pek tabîî olarak binek ve hayvan takımlarını da birlikte gömmüşlerdir.” (Sibiryâ’dan, c. 3, s. 164) diyerek mezarlarda rastlanan at iskeletlerini Türklerin halis süvari bir halk olarak yaşamalarına bağlamaktadır.

[8] İ. Kafesoğlu, Türk Bozkır Kültürü, s. 92; “Türkler”, İA., c. 12/2, s. 243; L. Rasonyî, eski Türklerde ve Hristiyanlığın kabulünden önce Macarlarda ölü ile birlikte atının, yahut atının başı ile ayak kemiklerinin, silâhlarının, sevdiği eşyanın da gömüldüğünü, bütün bu âdetlerin ölünün öbür dünyada da yerdeki tarzda hayatını devam ettirdiği inancından doğduğunu, belirtir. (Tarihte Türklük, s. 28). A. İnan da, bunun Türklerin öbür dünyada ikinci bir hayatın varlığına (âhiret) ve ruhların ebedîliğine inanmalarıyla ilgili olduğu kanaatindedir (Eski Türk Dini, s. 47).

[9] L. Rasonyî, Tarihte Türklük, s. 28.

[10] İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 291.

[11] E. Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş, s. 104; İ. Kafesoğlu geyik motifinin yabancı (HindAvrupa veya Urallı?) olduğu fikrindedir (Türk Millî Kültürü, s. 293); “Türkler”, İA., c. 12/2, s. 244.

[12] A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 8; B. Ögel, Türk Mitolojisi II, s. 522523; S. Buluç, “Şaman”, İA., c. 11, s. 331; E. Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş, s. 104. Tahsin Özgüç, ön tarih

Anadolu kùltùrlerinde ölü yakma âdetinin bilinmediğine, Anadolu'da ölülerin tam olarak gömüldüğüne işaret eder (T. Özgüç, Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Âdetleri, s. 73).

[13] L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, s. 330.

[14] W. Radloff, Sibirya'dan, c. 3, s. 150152; Radloff ayrıca, UgroSamoyed ve Yeniseyli boylar arasında, komşularla herhangi bir şekilde sıkı münasebetten mahrum kaldıkları için, eski kùltür seviyelerinin daha ziyade gerilediğini, nihayet XVII. yy.'da Sibirya'da Ruslarla karşılaştıkları zamanda olduğu gibi ehemmiyetsiz dereceye inmiş olduklarını belirterek bu halkların siyasî ve kùltür bakımından gerilemesiyle, tabîî olarak onların zenginlik ve işçi kuvveti de gerilemiş oldu, bu yüzden onlar ölüleri için yüksek mezar da yapamaz oldular. Neticede onlarda, ölülerine höyük yapmak âdeti büsbütün ortadan kalktı, kısmen İslâmî gömme âdetlerini, kısmen de Moğolların geleneklerini aldılar. Buna karşılık Sibirya'nın bazı kısımlarında (Maryinsk'in kuzeyinde Çolım civarı) kurgan yapma âdetinin diğer bölgelere nazaran daha uzun müddet (XVII. yy. a kadar) devam ettiği anlaşılıyor açıklamasını yapar (Sibirya'dan, c. 3, s. 172-173).

[15] B. Ögel, Türk Kùltür Tarihi, s. 131.

[16] S. Buluç, "Şaman", İA., c. 11, s. 330.

[17] W. Radloff, Rubruk'un kastetmiş olduğu taş babaların Türklerin Avrupaya gç etmesinden birçok asır evveline ait olduğu, görüşündedir (Sibirya'dan, c. 3, s. 152).

[18] Oğuz ve Kıpçak defin törenlerinde grlen, kurban olarak kesilen atların derilerini sıırıklara asma âdeti bugünkü Altaylıların ve Yakutların at kurban ederek yaptıkları törenlerde âyinin en önemli unsurunu teşkil eder.

[19] A. İnan, Tarihte ve Bugün şamanizm, s. 179.

[20] T. Özgüç, a.g.e., s. 92-98.

[21] A. İnan, Tarihte ve Bugün şamanizm, s. 179.

[22] W. Barthold, "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi", Belleten, 43, s. 516.

[23] H. Tanyu, Türklerde Taşla İlgili İnançlar, s. 91-92.

[24] B. gel, Batı Altay'da bir buluntu yeri olan Tuyahtı'da açılan bir kurganda erkek ölünün elbisesinin üç kat olduğunu, üst kısmına giydiği elbisenin koyu kırmızı, ortadaki yeşilimsi ve alttakinin ise altın sarısında ipekten yapılmış olduğunu belirtir. gel ayrıca, bu mezardan çıkan üzerinde yazıtların bulunduğu gümüş maşrapanın da Türk kültür tarihi bakımından büyük bir önemi bulunmaktadır, açıklamasını yapar (Türk Kültür Tarihi, s. 143).

[25] Türkiye’de ölü aşı geleneği yüzyıllar boyunca sürüp gelmiş ve hâlen mahiyeti aynı kalmak sureti ile köy, kasaba ve hatta şehirlerde yaşamaktadır.

[26] A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 180189.

[27] S. Buluç, “Şaman”, İA., c. 11, s. 330.

[28] E. Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş, s. 104105. Orhon bölgesindeki mezar tipleri için ayrıca bk. B. Ögel, Türk Kültür Tarihi, s. 133-135.

[29] B. Ögel, Türk Kültür Tarihi,s. 134.

[30] B. Ögel, a.g.e., s. 136137.

[31] B. Ögel, a.g.e., s. 296.

[32] B. Ögel, a.g.e., s. 297.

[33] Kül Tigin KD, Bilge Kağan G 10.

[34] Bilge Kağan D 5, Kül Tigin D 4.

[35] Tunyukuk Yazıtı, 31.

[36] Kül Tigin D 4, K 11; Bilge Kağan D 5.

[37] USp. 276 (A. Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, s. 195).

[38] Kutadgu Bilig, 4577, 1464.

[39] A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 189.

[40] W. Barthold, “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi”, Belleten 1947, s. 43, s. 525.

[41] A. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 192-193; İ. Kafesoğlu, “Türkler”, İA., c. 12/2, s. 244; S. Buluç, “Şaman”, İA., c. 11, s. 330.

[42] A. Çay, Göktürklerde görülen bu geleneğin eski Chou Türk Devleti’nden beri bozkır Türk topluluklarında devam etmekte olduğuna işaret eder. A. Çay’a göre, bugün Türkmenistan ve Kazakistan’ın birleştiği Mangışlak bölgesinde yaşayan Türkmenler, bu geleneği devam ettirmekte ve mezarlarına koç başları koymaktadırlar. Türkmenistan’da Türkmen Nohurlu aşiretinin mezarlığında, cenaze gömüldükten sonra, mezarın üzerine koç boynuzu koyma geleneği hâlen devam etmektedir. İslâmiyet’ten sonra bile KırgızKazaklarda beylerin mezarlarının etrafına birkaç tane kesik koç kafası korlardı. Bu koç kafaları o mezarda önemli bir kişinin yattığını gösterirdi. Anadolu’daki koç/koyun mezartaşları ile ilgili olarak M. Fahrettin Kırzioğlu Dersim/Tunceli bölgesinde yaşayan AlevîZazalar ile Iğdır’ın Karakoyunlu köyündeki yerli Şîî Caferî Türklerin, bu eski geleneğin bir devamı mahiyetinde ölülerin mezarları üzerine erkeğe koç, kadınsa koyun heykeli dikmektedirler (A. Çay, Anadolu’da Türk Damgası, s. 56).

[43] F. Sümer, Oğuzlar, s. 56-57.

[44] E. Danık, Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları, s. 30-31.

[45] W. Radloff, Sibirya’dan, c. 2, s. 78.

[46] W. Radloff, a.g.e., c. 2, s. 142.

[47] A. İnan, Eski Türk Dini Tarihi, s. 153-154.

[48] F. Sümer, Oğuzlar, s. 229.

[49] E. Danık, Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları, s. 31-33.

[50] B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 190-193.

[51] A. Çay, Anadolu'da Türk Damgası, s. 57.

[52] İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.290; İ. Kafesoğlu, Türk Bozkır Kültürü, s.91; A. İnönü, Eski Türk Dini Tarihi, s. 182

[53] Ayr. bilgi için bk. B. Ögel, Türk mitolojisi I, s. 531

[54] Blocqueville, 19. yy.'da da Teke Türkmenlerinde ölünün gömülmesi bitince mezarın başı ucuna renkli bezler bağlanmış bir kazık veya kalın bir sopa dikildiğinden ve ailelerin bazen mezarın etrafını alçacık bir kerpiç duvarla çevirdiklerinden bahsetmektedir (Türkmenler Arasında, s. 70)

[55] Ayr. bilgi için bk. Acıke Cumagulov (Akt. Yıldız Kocasavaş), "Zavallı Sevgili Kan Kardeşim", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, c.4, s. 141-150.

[56] Saldılar barça boyunga kara kîz/ Aldılar barça boyunga kara kîz; Key şehi millet ü ey husrevi din. "Hepsi boyunlarına kara keçe doladılar ve hepsi boyunlarına kara keçe sardılar. Biçare Örüs bey, yakasını yırtıp ah ederek kendini kaybetti. Ey milletin padişahı ve ey dinin husrevi diyerek miskin bu şekilde inlemeye başladı." (Muhammed Salih, Şeybaniname, Oesterreichische Nationalbibliothek, 1156, Vienna, 189a).

[57] Ayr. bilgi için bk. A. İnönü, Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 176-200.

